

ERJON PAPAGJONI

Instituti i Historisë / Akademia e Shkencave e Shqipërisë
epapagjoni@gmail.com

**“GODITJA” NË LETËRSI, ARTE DHE KULTURË
NË VITIN 1973****Abstrakt:**

Aksioni politik i PPSH-së dhe i Enver Hoxhës në fillim të viteve '70, që kulmoi me Plenumin IV të KQ të PPSH-së në qershor 1973, u identifikua si luftë kundër shfaqjeve të liberalizmit dhe “ndikimeve të huaja” në letërsi, arte dhe kulturë. Në fakt, ky plenum ishte “hapje rruge” për trysninë dhe raprezaljen që do të pasonte ndaj artistëve, shkrimtarëve, krijuesve, të cilët u kritikuan, u demaskuan, u poshtëruan publikisht, disa prej tyre edhe u internuan dhe u burgosën. Aksioni që u ndërmor ishte një ogur i zi i politikës shtypëse, frikësuese, përçarëse që u ndoq ndaj krijuesve; një frenim i prirjeve liberale dhe risive në fushën e kulturës dhe të arteve, duke ndaluar çdo mendim, veprim e prirje, të cilat sillnin në arenën e ideve dhe sjelljeve të shoqërisë dëshirën për ndryshim. Për këtë arsye zanafillat e një mendësie, pëlqimi dhe qëndrimi më tolerant ndaj kulturës dhe artit bashkëkohor, tok me frymën e “gëzimit të jetës”, shijet, afeksionet ndaj Perëndimit, u goditën fort dhe u konsideruan një rrezik ndaj pushtetit të PPSH-së.

Fjalë kyçe:

Letërsi, arte, diktaturë, censurë, liberalizëm.

Një pikë-nyje e kthesës së politikës korrente të PPSH-së dhe Enver Hoxhës, e cila solli pasoja të rënda në jetën politike shoqërore të vendit, ishte Plenumi IV i Komitetit Qendror të PPSH-së, mbajtur më 26 dhe 27 qershor 1973. Ky plenum u njoh gjerazi si trysnia dhe raprezalja që iu bë disa mundësive të pakta të zhvillimit të letërsisë dhe arteve në një frymë disi më të liberalizuar. Vendimet e këtij plenumi u pasuan nga ndërmarrja e një fushate të gjerë spastrimesh dhe krijimi i një klime linçimi në të

gjitha veprimtaritë partiake e shtetërore siç qenë Ministria e Mbrojtjes, Ministria e Brendshme, Ministria e Ekonomisë dhe e Energjetikës, Ministria e Arsimit dhe e Kulturës, e cila arriti kulmin me likuidimin e Mehmet Shehut, kryeministrit radikal të kohës. Dështimet në ekonomi, varfërimi gjithnjë e më i madh, krijimi i një regjimi të rreptë kontrolli e frike, ndikimi nga modeli jetësor i demokracive të vendeve të Europës Perëndimore me zgjerimin e lirive dhe të drejtave të njeriut, pakënaqësia në rritje, qenë arsyt kryesore përse Enver Hoxha (ndoshta i shtyrë edhe nga paranojat pas infarktit që i ndodhi në verën e vitit 1972), për të garantuar ardhmërinë klanore të pushtetit inicioi goditjen e paprecedent në fushën delikate të letërsisë dhe të arteve, e cila u konkretizua në vendimet famëkeqe të Plenumit IV të PPSH-së. Hoxha e argumentoi këtë goditje si rrezik të “depërtimit të ideologjisë së huaj në fusha të ndryshme të jetës së vendit dhe në ndërgjegjen e njerëzve tanë”, duke shfrytëzuar “vatrat dhe gjurmët e ideologjive të vjetra... veçanërisht konceptet dhe shprehjet individuale mikroborgjeze... Thelbi i këtij agresioni ideologjik dhe synimi kryesor i armikut të klasës në kushtet e sotme për degjenerimin e rendit socialist, të politikës së brendshme e të jashtme të partisë e të shtetit tonë, është nxitja e liberalizmit në të gjithë frontin”.¹

Klima dhe atmosfera e krijuar në rrethet letrare-artistike dhe ato kulturore e shoqërore në përgjithësi, mori formën e një ankthi dhe frike të mbushur me dyshime, përçarje, shpifje, akuza e kundëraakuza. Në parathënieën e vëllimit II “Indoktrinimi komunist përmes kulturës, letërsisë dhe artit (dokumente arkivore), 1969-1973”, me autorë Beqir Meta, Afrim Krasniqi, Hasan Bello, me të drejtë përcaktohet se “i gjithë mekanizmi i komunikimit dhe i veprimit pasqyron një sistem frike e ndëshkimi horizontal e vertikal, ku askush jashtë rrethit të ngushtë të udhëheqësit nuk është i mbrojtur dhe imun. Në këtë sistem nuk ka vend për debat, argumente dhe as mendim profesional. Vetë teza se në çështjet e artit dhe të kulturës ka zëra se vendimmarrjet duhen marrë nga profesionistët dhe jo nga partia, konsiderohet tezë e rrezikshme dhe armike”.²

¹ Enver Hoxha, “Të thellojmë luftën ideologjike kundër shfaqjeve të huaja e qëndrimeve liberale ndaj tyre” (Raport i mbajtur nga Sekretari i Parë i KQ të PPSH-së, shoku Enver Hoxha), në *PPSH, Dokumenta kryesore*, vëll. VI (1971-1975), (Tiranë: 8 Nëntori, 1978), 351.

² *Indoktrinimi komunist përmes kulturës, letërsisë dhe artit (Dokumente historike)*, vëll. II (1969-1973), përgatitën për botim Beqir Meta, Afrim Krasniqi, Hasan Bello, Instituti i Historisë dhe Fondacioni Konrad Adenauer (Tiranë: Emal, 2019) 5.

Shkaku pse PPSH-ja ndërmori këtë veprim ndëshkues ndaj shkrimtarëve dhe artistëve, ndaj njerëzve të medias dhe inteligjencies krijuese në përgjithësi, sipas një raporti të Ministrisë së Punëve të Brendshme dërguar sekretarit të Komitetit Qendror, Ramiz Alia, në fillim të vitit 1973,³ lidhej me idetë, mendimet dhe qëndrimet e ndryshme që ishin shfaqur në meset sociale kundër politikave izalocioniste të PPSH-së, kundër ngushtimit në maksimum të komunikimit me jashtë dhe horizontit pritës, që vinte nga jeta, arti dhe kultura botërore. PPSH-ja i transferoi dhe i komentoi këto probleme, mendime e qëndrime të njerëzve si “punë armiqësore” të elementëve armiq, që ishin kundër revolucionarizimit të kulturës dhe artit, dhe jo si një reagim qytetar e intelektual i kohës për liri e të drejta. Sipas këtij raporti, dy prej këtyre reagimeve ia vlenin si më tipikët. I pari: “Rinia tek neve mbahet nën tutelë, prandaj e detyrojnë të bëjnë gjëra të papëlqyera, ndërsa në vendet e tjera të rinjtë bëjnë çfarë të duan, prandaj nuk ndodh asgjë”.⁴ Reagimi i dytë ishte politikisht më kundërvënës ndaj regjimit: “Ne shqiptarët jemi të çuditshëm, fryhemi menjëherë. Për një çikë që lëshuam flokët mbi qafë, shih se çfarë bëhet. Puna që bëjnë këta është që të bëjnë revolucion në Afrikë dhe jo të edukojnë rininë në Evropë. Qëllimi i romaneve nuk është për të bërë vetëm edukimin klasor revolucionar, por për edukimin estetik të rinisë. Por, përderisa problemet artistike merren nga shija e një personi, nuk mund të bëhet gjë e saktë. Ne jemi ekstremistë të mëdhenj dhe kemi frikë se mos përsëritet historia e viteve 1965 që ka qenë kulmi i triumfit të anti-arsyes”.⁵

Në një tjetër informacion të kësaj ministrie dërguar po Ramiz Alisë, paraqitet zhgënjimi dhe dëshpërimi i njerëzve ndaj politikës së PPSH-së. “Udhëheqësit tanë e kanë katandisur keq gjendjen, nuk pyesin fare për hallet e popullit. Si nuk u gjend një dorë e fortë që të kishte zhdukur kryeministrin, i cili së bashku me të tjerët e kanë kthyer vendin

³ Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (më tej: AQSH), Fondi (më tej: F.), 14/ Arkivi i Partisë (AP)-Strukturë (Str.), Viti (më tej: V.) 1973, Dosja (më tej: D.) 60, fl. 1-4. Raport i Ministrisë së Punëve të Brendshme dërguar sekretarit të Komitetit Qendror, Ramiz Alia, mbi komentet e elementëve armiq lidhur me problemet e revolucionarizimit të kulturës dhe artit, zëvendësministri i Punëve të Brendshme Feçor Shehu.

⁴ *Po aty*, fl. 2.

⁵ *Po aty*, fl. 1.

në një shtet afrikan...”.⁶ Diku më tutje pohohet nga informacionet e besuara dhe përgjimet e kësaj ministrie se “po të mos ekzistonin tre udhëheqësit kryesorë, të tjerët i kanë sytë nga Perëndimi...”.⁷ “Gjendja është për të qarë, po na i shtrëngojnë rripat. Prenë emisionet italiane në televizion, kjo është datë e zezë në historinë e kulturës së Shqipërisë”, flitej me zemërim për aksionin izolues të stacioneve televizive italiane, jugosllave, greke e më gjerë. “Në Shqipëri është krijuar një situatë e rëndë për shkak të masave që merren kundër rinitë, e cila kërkon liri dhe kontakte me botën e jashtme...”.⁸

Pikërisht ky zemërim që ndihej ngado duhej mbytur. Kritikat e Enver Hoxhës, më 9 janar të vitit 1973, vetëm pak ditë pasi kishte përfunduar Festivali i 11-të Kombëtar i Këngës në Radio-Televizion si edhe diskutimi i tij në mbledhjen e zgjeruar të komunistëve të organizatës bazë të partisë të Komitetit Qendror të PPSH-së (më datë 15 dhe 16 mars të po atij viti) me temë: “Lufta kundër shfaqjeve të huaja në art e kulturë dhe ndikimi i tyre në të gjithë jetën e vendit”⁹ dhe më pas ajo në Plenumin III të KQ të PPSH-së, u ndoqën nga një sërë analizash në institucionet e ndryshme qendrore e vendore të partisë dhe pushtetit ekzekutiv. Më 20 shkurt 1973, një grup instruktorësh të Komitetit Qendror të PPSH-së u deleguan për ndjekjen dhe zhvillimin e mbledhjeve të komiteteve të partisë së rajoneve 1, 2, 3, të Tiranës dhe Universitetit lidhur me punën ideologjike në sektorët e letërsisë, artit dhe kulturës.¹⁰ Ndërsa nga raporti i Reis Maliles, i deleguari i Komitetit të Partisë të Rajonit nr. 1 Tiranë, lidhur me Festivalin e 11-të të Këngës në RTSH dhe ndikimin e muzikës perëndimore, më 6 mars 1973, në pikën C thuhej se “nga përgjegjësit në linjën e partisë të këtij festivali u bë autokritikë për indiferencën që patën në përgatitjen e tij dhe nuk u thelluan në shkaqet e kësaj gjendjeje”.¹¹

⁶ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 70, fl. 11-17. Informacion i Reis Maliles mbi mbledhjet e komiteteve të partisë së rajoneve 1, 2, 3, të Tiranës dhe Universitetit lidhur me punën ideologjike në sektorët e letërsisë, artit dhe kulturës.

⁷ *Po aty*.

⁸ *Po aty*.

⁹ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 962, fl. 1-9. Enver Hoxha, “Lufta kundër shfaqjeve të huaja në art e kulturë dhe ndikimi i tyre në të gjithë jetën e vendit”, fjala e mbajtur në aparatin e Presidiumit të Kuvendit Popullor të Shqipërisë, 15 mars 1973.

¹⁰ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 60, fl. 9-12.

¹¹ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 70, fl. 4. Informacion i Reis Maliles mbi mbledhjet e komiteteve të partisë të rajoneve 1, 2, 3, të Tiranës dhe Universitetit lidhur me punën ideologjike në sektorët e letërsisë, artit dhe kulturës.

Në dokumentin “Konkluzione të Komitetit të Kulturës dhe të Arteve mbi ndikimet e huaja në fushë të kulturës dhe të arteve”,¹² Tiranë më 15 maj 1973, jepet një tablo e hollësishme mbi të ashtuquajturat “ndikime të ideologjisë së huaj borgjeze e revizioniste në fushën e kulturës e të artit”. Pas një parashtrimi të natyrës ideologjike përputhur klisheve e parashtrimeve të njohura politike të kohës, pohimit që i bëhet fillimisht krijimtarisë së vyer të artistëve, të cilët pasqyronin realitetin e kohës mbi bazën e traditës së shëndoshë, pasi theksohet edhe “përmbajtja e thellë dhe frymëmarrja e gjerë kombëtare që i ka bërë të pavdekshme shumë vepra të letërsisë dhe arteve tona”¹³ si tendencë e përgjithshme e tyre, më pastaj nis shqyrtimi kritik i kësaj krijimtarië. Tanimë theksohen deformimet dhe cedimet e saj si pasojë e presionit ideologjik të botës armike që i “tërbonin sukseset tona”; po kështu nënvizohet “mosvlerësimi i rrezikshmërisë së luftës ideologjike që bënin imperialistët dhe revizionistët kundër vendit tonë”,¹⁴ si dhe “kuptimi simplist i bllokadës dhe i luftës klasore, në kushtet e së cilës ne ndërtonim kulturën socialiste”.¹⁵ Sipas këtij raporti të organit qendror ekzekutiv në fushën e kulturës dhe të arteve, në krijimtarinë artistike ishte vërejtur largimi nga temat e mëdha të ditës, ngushtimi i këndit të vështrimit mbi problematikën e gjerë që ofronte aktualiteti revolucionar, mungesa e vërtetësisë jetësore, pasqyrimi i zbehtë dhe i shtrembër i realitetit, largimi nga tabani kombëtar, rendja pas imitimeve të huaja, formave dhe efekteve të jashtme etj.

Nëse do të bëhej një përjasje midis këtij raporti të Komitetit të Kulturës dhe të Arteve si institucioni shtetëror ekzekutiv kryesor i vendit, i nënshkruar nga kryetari i tij, Mantho Bala, dhe raportit të Komitetit të Partisë të rrethit Tiranë, drejtuar Komitetit Qendror të PPSH-së, mbi reagimin e krijuesve pas diskutimit të fjalimeve të fundit të Enver Hoxhës, mbajtur në Tiranë më 18 qershor 1973, nënshkruar nga sekretari i Komitetit të Partisë Tiranë, Dashnor Mamaqi, dallohen fare qartë konstatimet e përbashkëta mbi të ashtuquajturin “devijim” të letërsisë dhe arteve nga realizmi socialist, ndikimi i tyre nga letërsia dhe arti i huaj liberal borgjezo-revizionist, imitimi i formave të dekadentizmit e

¹² *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 240, fl. 16-48. “Komiteti i Kulturës dhe i Arteve. Konkluzione. Mbi ndikimet e huaja në fushë të kulturës dhe të arteve në frymën e fjalimeve të fundit të shokut Enver”.

¹³ *Po aty*, fl. 16.

¹⁴ *Po aty*.

¹⁵ *Po aty*, fl. 17.

modernizmit, si dhe marrja e masave për goditjen e elementit liberal dhe përmirësimin e gjendjes në krijimtarinë letrare artistike.¹⁶ E njëjta skemë shqyrtimi shihet gjithashtu edhe në informacionin e grupit të punës në Komitetin Qendror të PPSH-së, i datës 23 qershor 1973, mbi gjendjen në fushat e kulturës, letërsisë dhe arteve pas fjalimeve të fundit të Enver Hoxhës. Ngjashmëria dhe klisheja paraqitëse e strukturore e raportimit duket edhe tek informacioni i Komitetit të Partisë të rrethit Mat¹⁷ apo ai i rrethit Lushnjë.¹⁸ Janë po ato çështje sikurse edhe në raportet e tjera, po ai parashtrim, veçse gama e njerëzve të kritikuar, e veprave letrare artistike dhe e reagimeve, që kishin ndodhur sakaq në bashkësinë e shkrimtarëve dhe artistëve të vendit apo të rretheve përkatëse, është më e zgjeruar dhe më gjithëpërfshirëse. Tanimë lentja e kritikës kishte përfshirë edhe shkrimtarë e artistë të tjerë, si Dhimitër Shuteriqi, Vilson Kilica, Hamide Stringa, Ibrahim Uruçi si drejtues të gjeratëhershëm të Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve. Të bën përshtypje p.sh. një fakt domethënës, ku thuhet se “ka tre-katër muaj që poetë të tillë, si S. Bejko, M. Zeqo, S. Mato, V. Qurku, N. Lako, A. Shehu, F. Arapi, V. Skënderi etj., nuk kanë botuar asnjë varg, ose rrallë ndonjë vjershë të dobët.”¹⁹ Kjo dëshmonte mbi të gjitha frikën që kishte pushtuar qarqet krijuese nga masat shtypëse të cilat po aplikoheshin gjithandej, sidomos asaj pjese që kishte sjellë një frymë të re në letërsi, veçanërisht në poezi. Dasia midis mendësisë së re në lëmin e letërsisë dhe mendësisë së vjetër, sikurse diferencimi që ishte bërë sakaq në qëndrimet ndaj brezit të vjetër dhe atij të ri të poetëve, duket edhe në konstatimin e mëposhtëm: “Është përhapur fjala se në këtë kohë paskan gabuar vetëm poetët e talentuar, ata që

¹⁶ Shih *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 52, fl. 13-21. Raport i Komitetit të Partisë të rrethit Tiranë, drejtuar Komitetit Qendror të PPSH-së, mbi reagimin e krijuesve pas diskutimit të fjalimeve të fundit të Enver Hoxhës, firmosur nga Dashnor Mamaqi.

¹⁷ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 41, fl. 22. Informacion paraprak mbi disa konkluzione që dalin nga puna e deritanishme rreth dy fjalimeve të fundit të shokut Enver “Mbi zhvillimin e luftës ideologjike të partisë në art e letërsi dhe në edukimin ideoestetik të njerëzve”. Për Komitetin e Partisë të rrethit Mat, Mustafa Pajenka.

¹⁸ Shih *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 41. “Informacion mbi disa probleme në fushën e letërsisë, artit dhe kulturës që dolën nga diskutimet rreth fjalimeve të fundit të shokut Enver”. Sekretari i parë i KP të rrethit Lushnjë, Rrapi Gjermani.

¹⁹ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 52, fl. 3. Informacion i grupit të punës në Komitetin Qendror të PPSH-së mbi gjendjen në fushat e kulturës, letërsisë dhe arteve pas fjalimeve të fundit të Enver Hoxhës, 23 qershor 1973.

kërkojnë. Në shtyp shihen vetëm disa firma të autorëve të moshuar, si të A. Çaçit, M. Xhaxhiut, F. Gjatës, Ll. Siliqit e ndonjë tjetri”.²⁰

Krahas raporteve dhe informacioneve të përgatitura nga forumet e larta partiake dhe ato ekzekutive mbi gjendjen e letërsisë, arteve dhe kulturës, të tjera informacione vijnë nga burime jo mirëfilli zyrtare. Ato janë të detajuara, të përgatitura nga disa krijues me funksione në fushën e letërsisë dhe të arteve. Paçka se ato kanë një ngarkesë gjithsesi personale, shërbejnë për të plotësuar tablonë dhe për të kuptuar më në thellësi vetë fenomenin. I tillë është informacioni i shkruar nga kritiku Dalan Shaplllo mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve lidhur me ndikimet e huaja në gjininë letrare të tregimit,²¹ ku burimet e ndikimeve të huaja të kjo gjini letrare vështrohen “te ndikimet e drejtpërdrejta të letërsisë së huaj me frymë të sëmurë, si dhe njohja e sipërfaqshme e realitetit, mungesa e përvojës, por edhe rendja pas formave “të reja”, pas ndonjë “simboli” të papërligjur, pas psikologjizmit”.²² Ose raporti i Jakup Matos si instruktor i KQ të PPSH-së,²³ Hamide Stringës si sekretare e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve,²⁴ Ksenofon Dilos²⁵ etj.

Kritikat dhe qëndrimet e rrepta në raportin e Komitetit Qendror të PPSH-së ndaj letërsisë dhe arteve, nga rrafshi i përgjithshëm përfshinin më tej parashtrime më të hollësishme për deformimet, kufizimet, ndikimet e huaja, duke vijuar me nëndarjet e saj: a) në artin skenik; b) në lëmin e kinematografisë; c) në fushën e muzikës; ç) në artet figurative; d) në letërsi; dh) në punën kulturore masive; e) në botime dhe f) kontrollin dhe hallkat miratuese të krijimtarisë.

Kudo shihet po e njëjta mënyrë e trajtimit dhe shikimit të situatës, duke marrë parasysh e duke iu referuar përherë udhëzimeve që lideri komunist jepte nëpër forumet e larta të partisë dhe të shtetit. Kudo

²⁰ *Po aty*.

²¹ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289, fl. 12. Informacion i Dalan Shaplllos mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve, lidhur me ndikimet e huaja në gjininë letrare të tregimit.

²² *Po aty*.

²³ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289, fl. 1-9. Informacion i Jakup Matos mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve për dramaturgjinë.

²⁴ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 302, fl. 10-12. Raport i sekretares së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve, Hamide Stringa, mbi diskutimet e zhvilluara rreth ndikimeve të huaja në fushën e muzikës.

²⁵ *Po aty*, fl. 16. Informacion i Ksenofon Dilos mbi luftën kundër ndikimeve të huaja në artet figurative.

kërkohen shfaqjet e liberalizmit në arte e kulturë, idetë dhe konceptet e gabuara estetike që vinin nga arti perëndimor, ndikimi i ideologjisë dhe estetikës siç etiketohej rëndom “borgjeze-revizioniste”. Kudo zotëronte një atmosferë e dhunshme kritike, etiketime dhe linçime veprash, artistësh, aktivitetesh kulturore-artistike. Në të gjitha raportet e grupeve të partiakëve të ndryshëm, në mbledhje, aktive partie, ministrish, në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve, kudo ishte e njëjta gjuhë zotëruese: intoleranca ndaj çdo shfaqjeje liberalizmi, fajësimi i artistëve dhe i shkrimtarëve, goditja e veprave që sillnin risi dhe mënyra të reja të shprehjes artistike.

1.

Në nyjen e parë kritikohen disa drama të fundit të viteve '60 dhe fillimit të viteve '70 si “Historia e një nate” dhe “Njollat e murrme” të Minush Jeros, “Një copë rrugë” e Loni Papës dhe “Historia e një nate” e Kleanthi Dushës. Në këto drama e disa të tjera flitet për ndikime formaliste, nënvleftësimin e përmbajtjes socialiste, “unin” regjisorial që dëmton brendinë dhe kuptimësinë e veprës konkrete, shfaqjet e natyralizmit në aktrim, thjeshtëzimin; më tutje përmenden teorizimet e gabuara ku në tekst duhet “lënë diçka për t’u kuptuar edhe nga spektatori” duke i dhënë mendimet “në mënyrë të kamufluar”. Siç kuptohet, koncepte të tilla buronin nga shqyrtimet semiologjike të tekstit letrar dhe të vetë veprës teatrore, që ishin shtruar sakaq me forcë në gjysmën e dytë të shek. XX nga autorë të tillë të shquar, si Roland Barthes*, Jean Paul Sartre**, Albert Camus** etj. Kritika të tjera adresoheshin në nënvleftësimin e traditës duke e çmuar atë si arkaike dhe e kundërta, kur e vjetra merrej si e re dhe moderne, shfaqjet e natyralizmit dhe thjeshtëzimit sidomos në artin e aktrimit, kërkimi i formës jashtë e përkundër përmbajtjes, një lloj “imanence” e formës e cila, siç thuhej, nuk “ka lindur si domosdoshmëri e përmbajtjes, përkundrazi, disa herë përmbajtjes i janë veshur forma të gatshme të huazuara”.²⁶

* Roland Barthes, eseist dhe kritik letrar francez (1915-1980), i njohur më së shumti me librin “The death of the author” (“Vdekja e autorit”), “Theori of structuralism” (“Teoria e strukturalizmit”) dhe “Theori of myth” (“Teoria e mitit”).

** Jean Paul Sartre (1905-1980), filozof dhe shkrimtar francez.

** Albert Camus (1913-1960), filozof dhe shkrimtar francez.

²⁶ *Po aty*, fl. 18.

U kritikuan posaçërisht qëndrimet dhe idetë “anarkiko-liberale” të regjisorit Kujtim Spahivogli dhe të dramaturgut Ibrahim Uruçi. Sipas këtij raporti, kritika në arte “u adresua thujse totalisht kundër konservatorizmit... se pati tendenca të theksuara liberale, të cilat inkurajuan shfaqjet e ndikimeve të huaja, gjë që tregoi se këta autorë harruan sensin klasor të kritikës letrare e artistike duke cenuar parimin themelor të realizmit socialist, partishmërinë proletare”.²⁷ Më tutje, raporti vijonte me kritika edhe ndaj punonjësve të Komitetit të Kulturës dhe të Arteve në Ministrinë e Arsimit dhe të Kulturës, të cilët mbulonin drejtime e institucione të ndryshme të artit e kulturës në vend, duke filluar me Mustafa Kranten (muzikë), Kujtim Buzën (artet figurative), Esat Oktrovën dhe Miho Gjninin (teatër, ky i fundit u largua nga detyra për shkak të një artikulli mbi shfaqjen “Historia e një vajze”), Zenel Sulën (botime), Ruzhdi Matën (veprimtaritë kulturore-masive), Janaq Tokën (lëvizja amatore), Kleanthi Deden (muzetë) dhe drejtuesve kryesorë të këtij komiteti, Mantho Bala, Jakup Mato dhe Adem Sollaku. Në fund vijohej me masat që duheshin marrë për përmirësimin e gjendjes dhe luftën kundër ndikimeve të huaja në arte duke rreshtuar 11 të tilla, ku përfshiheshin hartimet e programeve të punës në çdo sektor, ngritja ideologjike, ideoestetike e kulturore e punonjësve të artit, studimi dhe evidentimi i traditave artistike e kulturore, bashkëpunimi me Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve, vëgjukenca te redaksitë e shtëpive botuese, goditja e teorizimeve të huaja, forcimi i kontrollit në bazë, riorganizimi i këshillave artistikë, kontrolli dhe ndihma ndaj Institutit të Lartë të Arteve dhe shkollave të artit, përsosja e informacionit artistik.²⁸

Një tjetër informacion i zgjeruar vjen nga sektori i teatrove dhe estradave profesioniste në Komitetin e Kulturës dhe të Arteve, ku jepen të dhëna mbi liberalizmin dhe ndikimet e huaja në këto institucione, duke u përqendruar sidomos te masat e marra kundër tyre.²⁹ Krahas kritikave për drama e shfaqje të paraqitura në informacionin e dhënë nga Mantho Bala, kryetar i Komitetit të Kulturës dhe të Arteve, përmenden për gabime, shtrembërime të realitetit, ndikime të huaja dhe përmbajtje të dobët edhe dramat “Një copë rrugë” e Loni Papës; “Stuhi në prill” e Skënder Luarasis; “Orfeu zbret në ferr” e Tenessi Uilliams në Teatrin

²⁷ *Po aty*, fl. 34.

²⁸ *Po aty*, fl. 47-48.

²⁹ *AQSH*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 299, fl. 11-25. Informacion i sektorit të teatrove dhe estradave profesioniste në Komitetin e Kulturës dhe të Arteve, mbi liberalizmin e ndikimet e huaja në këto institucione si dhe masat e marra kundër tyre.

Popullor; “Ishin të gjithë fëmijët e mi” të Artur Milerit në Teatrin e Korçës. Po kështu premiera estrade si “Buzëqeshja” (Tiranë), “Çaste gazmore” (Berat), “Tinguj gazmorë” (Korçë), “Parodi gazmore” (Durrës), “Variete gazmore” (Lushnjë), “Variete Nr. 2” (Shkodër), disa shfaqje estrade të regjisorit Bujar Kapexhiu etj. Në këtë raportim, vëmendja është përqendruar më shumë në problematikat dhe përmirësimin e mjeshtërisë së aktorit, regjisorit e skenografit, prirjet e teatrit dhe “keqkuptimet” e tij nga metodat artistike që ka aplikuar, huajtjet e bëra nga arti perëndimor, çështjet e repertorit, sigurimi i një partishmërie të lartë etj.

Në informacionin e Jakup Matos mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve për dramaturgjinë, më 27 prill 1973, krahas paraqitjes së një tabloje mbi gjendjen e saj dhe arritjet në drama të tilla, si “Cuca e maleve”, “Flakë në shtëpi”, “Njerëz mbi shkëmb”, “Fytyra e dytë”, “Shtëpia në rrugicë”, “Fisheku në pajë”, “Mosha e bardhë” etj., u konstatuan edhe shumë dobësi e shkelje të parimeve të realizmit socialist me paraqitjen e koncepteve regresive mbi jetën, historinë, shoqërinë, njeriun, tematika e ngushtë, kritika ndaj konservatorizmit nga pozitat e liberalizmit, prirjet ilustrative ndaj jetës, paraqitje kundërshtish në trajtë të paqartë e të turbullt, mbivlerësimi i formës në raport me përmbajtjen, i mjeteve shprehëse moderniste në raport me traditat e trashëguara në këtë gjini, teorizimet formaliste dhe largimet nga e vërteta dhe realiteti.³⁰

Në këtë mbledhje Dritëro Agolli vuri në dukje se “konvencionin i tepruar dhe reduktimi i personazheve, e bashkuar kjo me njohjen e pakët të jetës dhe problematikës së vendit, ngushtoi tematikën e dramës sonë në disa raste. Në përgjithësi mbetën dy tema të preferuara disi: lufta kundër burokratizimit dhe më shumë dashuria. Edhe nëse pati pak realizime në këto dy tema, duke u vërtitur mjaft rreth këtij qarku, u varfërua skema. Trekëndëshi i famshëm – Ai, Ajo, Ai – u bë tepër monoton. Mjafton të përmendim dramën “Një dimër i shkurtër” të Sheri Mitës, “Midis dy njerëzve” të Kiço Blushit, “Një shok i klasës sonë” të Kujtim Spahivoglit, “Historia e një vajze” e Kleanthi Dushës e ndonjë tjetër dhe të bindemi për këtë qark të ngushtë problematik”.³¹

Pasi kritikon dramën “Nuk kam mall për vjetërsira” të Fadil Paçramit, Kolë Jakova qëndron te drama “Historia e një vajze”. “Nuk

³⁰ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289, fl. 1-9. Informacion i Jakup Matos mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve mbi dramaturgjinë.

³¹ *Po aty*, fl. 5.

kemi nevojë për mikrodrama, – thoshte ai, – drama që i përkasin jetës intime të dy-tre njerëzve dhe të tjerëve nuk u intereson fare, aq më pak nuk kemi nevojë për drama që predikojnë shturjen morale të vajzës sonë siç predikon “Historia e një vajze”, e cila është fyerje për femrën tonë. Liberalët në mjaft raste kuptuan për konservatorizëm ligjet që rregullojnë jetën dhe marrëdhëniet në shoqëri. Ata u ngritën kundër këtyre ligjeve në mënyrë që të shkohej më shpejt në shturje morale. Një erë të tillë të keqe bie dhe drama “Një shok i klasës sonë” e Kujtim Spahivoglit e ndonjë tjetër”.³²

Po e njëjta optikë vlerësimi ndaj jetës dhe njeriut shihet edhe te dramat “Studentja e vitit të fundit” e Ibrahim Uruçit apo “Midis dy njerëzve” e Kiço Blushit, ku predikohet “dashuria e lirë”, e ashtuquajtur e “madhe”. E vërteta e raportit dashuror dhe marrëdhëniet në familje paraqiten të deformatuara. Ato duken sikur nuk kanë stabilitet, janë me themele të paqëndrueshme. “Pak ka gjetur vend trajtimi i masës si forcë kryesore lëvizëse e shoqërisë, – shkruhet më tutje në këtë informacion, – roli i saj në transformimet e mëdha socialiste. Mungon kështu drama e vërtetë popullore, me karakter epik, ku të pasqyrohej jo vetëm fizionomia e masës, por edhe lidhja e saj dialektike me figurat e heronjve tanë”.³³ Në mbledhje u kritikuan dukuri moderniste në dramaturgji, si mbivlerësimi i konvencionit dhe simbolikës, keqpërdorime të retrospektivave, copëzime të veprimit dhe karaktereve, fragmentarizëm dhe shturje të dialogut, imitime të formave artistike dekadente. Si konkluzion i fundit u nënvizua se:

“Diskutuesit theksuan se mësimet e Partisë dhe fjalimet e fundit të shokut Enver janë një ndihmë e çmuar për dramaturgët tanë, si për gjithë punonjësit e tjerë të letërsisë dhe artit. Mjaft diskutues, si Teodor Laço, Kudret Velça, Fatos Kongoli etj., bënë autokritikë për mendime të padrejta të shprehura në shtyp për probleme të dramaturgjisë. Ndërsa në ndonjë diskutim si në atë të Miho Gjinit u vunë re prirje për të zvogëluar arritjet e dramaturgjisë sonë”.³⁴

Informacione të ndryshme, shpesh edhe për një vepër të caktuar duke identifikuar “gabimet e saj ideore”, shihen edhe në materiale të tjera. Bie fjala, informacioni i Andon Rrudhës mbi një dramë të Kujtim Spahivoglit paraqitur në Klubin e Kulturës të Kombinatit të Tekstileve

³² *Po aty*.

³³ *Po aty*, fl. 6.

³⁴ *Po aty*, fl. 9.

Stalin në Tiranë. Autori thekson se kjo dramë me titullin “Hapat e parë. Dhimbjet e fundit”, fillimisht me titullin “Kurvrat e Kombinatit”, “me të vërtetë përmbajtja të revoltos. Sido që titulli është ndryshuar, përmbajtja mbetet po ajo...”³⁵ U ndaluan menjëherë disa vepra dramatike që ishin menduar të viheshin në skenë, duke u konsideruar me “gabime ideologjike”, ndër to drama “Grushti i fundit” e Namik Dokles, komedia “Miku i Namikut” e Dionis Bubanit, drama “Emra të shkrojtura mbi shkëmb” e Spiro Urumit, drama “Baltë e bar” e Loni Papës, drama “More Morana” e Ramiz Likes, drama “Shoqja K. e të tjerë” e Mexhit Prençit etj.³⁶

Kritika të rrepta adresohen për estradat, largimin e tyre nga tradita, ndikimet e artit të huaj, pëlqimet e natyrës së spektakleve televizive, parada e ngjarjeve, kufizimi i tematikës dhe problemeve, reduktimi i figurës artistike, prania e tepruar e konvencioneve në skenografi, kostume. Prej saj kërkohet me forcë të luante rolin si “gazetë folëse e partisë”.

2.

Kinematografia si art me ndikim të fuqishëm te masat e gjera, kërkohet të ishte më e qartë në idetë e saj dhe të mos krijonte “keqkuptime” e shtrembërime të realitetit, siç kishte ngjarë me filmin “Përse bie kjo daulle” me autorë Ksenofon Dilon e Piro Milkkanin, filmin “Gjurma”, ku “klasa punëtore në ndonjë episod paraqitet me brutalitet”, konflikti etër dhe bij është dhënë përmes një përfytyrimi të shtrembër. Filmi “Yjet e netëve të gjata” i Viktor Gjickës, i cili u hoq nga qarkullimi për arsyen se aty, sipas këtij raporti, nuk ishte partia që i ndërgjegjësonte njerëzit të dilnin partizanë, por “trashëgimi i trimërisë dhe shpirti luftëtar brenda guaskës së një familjeje. Filmi përshkohet nga natyralizmi, nga tmerri i luftës, absurditetet dhe rastësitë”.³⁷ Në lentën e kritikës futen edhe filmat “Kur zbardhi një ditë” (novela “Meçua”) dhe “Kapedani”. Ky i fundit goditet për hiperbolën komike. Siç shihet, në të dy filmat e përmendur në fund kritikën janë të anshme, të padrejta dhe abuzive, tekta

³⁵ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 288, fl. 43-44. Informacion i Andon Rrudhës mbi një dramë të Kujtim Spahivoglit paraqitur në Klubin e Kulturës të Kombinatit të Tekstiveleve Stalin në Tiranë. Tiranë, më 7 shtator 1973.

³⁶ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289, fl. 46-51. Informacion i zëvendësministrit Mantho Bala mbi disa vepra dramatike me shqetësime ideore, të cilat u parandaluan të vihen në skenë nga teatrot tona.

³⁷ *Po aty*, fl. 19.

koha vërtetoi të kundërtën duke i rivlerësuar si filma me fuqi artistike e realiste. Por, edhe kritika ndaj filmit “Yjet e netëve të gjata” bëhet nga një pozitë e ngushtë thellësisht ideologjike e skematike.

3.

Në nyjen kushtuar muzikës flitet për largimin nga tabani kombëtar dhe mosvlerësimi i folklorit si burim i pashtershëm frymëzimi. Ironizohet mendimi, i quajtur i “padenjë”, që koncerti për piano e orkestër i Feim Ibrahimit ishte larguar nga “çiftelia e mërzitshme”, siç kishte ironizuar dikush duke u tallur me praninë e pavend të folklorit në muzikën simfonike. Duke shmangur këngën dhe vallen popullore, sipas këtij raporti, hapësirën më të madhe muzikore të vendit e kishte zënë kënga e muzikës së lehtë me ritmin dhe elementet e saj shprehëse. Ritmi ishte mbivlerësuar në shumë shfaqje estrade, koncerte, emisione muzikore të radios, çka gjeti shprehje edhe në festivalin e 11-të të Këngës në Radio-Televizion. “Ky festival nuk ishte një fenomen i rastit, por rezultat i koncepteve të gabuara, i qëndrimeve liberale, që çuan deri në imitime të formave të shëmtuara të artit dekadent borgjez”.³⁸

Edhe në raportin e sekretares së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve, Hamide Stringa, mbi diskutimet e zhvilluara rreth ndikimeve të huaja në fushën e muzikës, flitet për asimilimin e pamjaftueshëm të modeleve të muzikës botërore si të shekullit të kaluar, ashtu edhe të shek. XX. Kritikohet koncepti liberal për të bërë muzikë “moderne”, “rinore”, moskuptimi i formës kombëtare në muzikë, dinamizmi i jetës dhe psikologjia e njeriut të ri, të cilat nuk lidhen me dinamizmin dhe pulsacionet e jashtme, thellimi dhe identiteti i gjuhës muzikore shqiptare, mohimi i traditës, vlerësimi i folklorit si “tradicionalizëm dhe anakronizëm”, raporti mes novatores e traditës, roli i burimit popullor në krijimtarinë e kultivuar, mungesa e atmosferës krijuese dhe krijimi i konflikteve përçarëse etj.³⁹

4.

Në nyjen pasuese kushtuar arteve figurative theksohej ulja e kërkesave për realizimin e tablove tematike dhe kompozimeve që trajtonin problemet më të rëndësishme të jetës, duke u kushtuar hapësirë

³⁸ *Po aty*, fl. 21.

³⁹ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 302, fl. 22. Raport i sekretares së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve, Hamide Stringa, mbi diskutimet e zhvilluara rreth ndikimeve të huaja në fushën e muzikës.

më shumë veprave me theksa lirikë dhe momenteve dashurore, peizazheve e natyrave të qeta. Në ekspozitën e pranverës së vitit 1973 konstatohej se “tabloja tematike u reduktua pothuajse në zero”.⁴⁰ Elementi soditës dhe shpërfaqjet e përcipta të tablove të realitetit, mosthelliimi në motivet e jetës së figurave të pasqyruara i kishte çuar artistët, sipas raportit, në kalimin e qetë të situatave, në format pllakateske, siç u vunë re në ekspozitën e 25-vjetorit të Çlirimit, ndërsa veprat “Zgjimi” i Nestor Jonuzit, “Radio Tirana” e Zamir Matit apo “Elektrifikimi” i Ali Osekut, “Pusi 542” i Edison Gjergos, “Autoportret” i Agim Zajmit ngriheshin mbi motive joreale. Ato u realizuan me mjete artistike të huazuara, çka kanë shkaktuar një eklektizëm në mënyrën e shprehjes piktorike. Është me interes të theksohet se nga ekspertët partiakë në krijimtarinë e artistëve të arteve figurative nuk lihej jashtë vëmendjes ajo që u quajt “krijimtaria e studiove”, ku përmendet veçanërisht natyra e qetë – kompozim i piktorit Maks Velo, që paraqet kafkën e njeriut pranë xhubletës shqiptare në një sfond të errët. Si rrugë zgjidhjeje kërkohet një mbështetje në traditat e folklorit dhe të etnografisë shqiptare, teksa motivet që vinin prej andej në këto arte ishin tepër të rralla. Artistët nuk e shihnin pasurimin e gjuhës së tyre piktorike duke shfrytëzuar burimet e këtij folklori, por i drejtonin sytë nga arti i huaj, duke mos e parë atë nga syri kritik dhe kriteri klasor. Duke luftuar teatralitetin, shkollarizmin, natyralizmin, pasqyrimin pasiv, artistët shpesh u mbështetën në kulturën librore të riprodhimeve, në imitimet natyraliste e moderniste duke eksperimentuar në studiot e tyre dhe duke humbur “kontaktin me realitetin”. Shfaqjet e ndikimeve të huaja, sipas raportit, ishin vënë re edhe në artet e aplikuara, në skenografi, ilustrime librash e kopertina, në grafikën industriale, artin dekorativ, atë ornamental etj.

Lidhur me luftën kundër ndikimeve të huaja në artet figurative ka raportuar edhe piktori Ksenofon Dilo, ku ai paraqet disa autorë dhe vepra që i reflektojnë këto ndikime. Sipas tij, në krijimtarinë e piktorëve shpesh sundonte një manierë impresioniste, paqartësi të formës realiste, mungesë në thellimin dhe analizën e figurave e të ambientit (përmenden vepra të tilla, si “Çrënjosja” e Skënder Kamberit; “Zgjimi aksionist” i Nestor Jonuzit; “Kur yjet mbushin qiellin” e Naxhi Bakallit; “Epoka e yjeve të mëngjesit” dhe “Pusi 542” të Edison Gjergos; “Radio Tirana” e Zamir Matit, peizazhe e portrete me kërkesa estetizante nga Ali Oseku, Llambi

⁴⁰ *Po aty.*

Blido, Alush Shima, Vilson Halimi, Qirjako Doni, Maks Velo ose disa punë të paqarta dhe kontradiktore të Edi Hilës, Arben Bashës, Nexhmedin Zajmit, Sali Shijakut etj. Po kështu në skulpturë disa shëmbëllime që vinin nga skulptura sovjetike, siç shihet te “Revolucioni marshon” e Shaban Hadërit, “Revolucioni marshon” e Thanas Papës, “Lart frymën revolucionare” e Muntaz Dhramit etj.⁴¹

Për gjendjen e grafikës dhe shkeljet e hasura aty bën fjalë edhe relacioni i Ksenofon Dilos, mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve, lidhur me ndikimet e huaja në grafikën e librit, ku tanimë kritikohet “shija ekstravagante, moderniste, ku me kriter e pa kriter abstragohen format”, ku ndikimet në këtë lloj arti vijnë “si huazim i elementeve të grafikës – reklamë të mbushur me gjithfarë ngjyrash e formash shpesh pa ndonjë kuptim, pa ndonjë ide e përmbajtje, me stile germash shumë herë të marra pa kriter nga modelet e grafikës së huaj – reklamë të shpikura nga piktorët”, “prirja e karakterit komercial”, “gërshetimeve eklektike të stileve të ndryshme”, “mania për të thjeshtësuar apo komplikuar vizatimin dhe ngjyrat”, ndikimi nga “ekspresionizmi dekadent dhe kubizmi”, “manierizmi” etj.⁴²

Në raportin e Kujtim Buzës, si përgjegjës i sektorit të arteve figurative në Ministrinë e Arsimit dhe të Kulturës, bëhet me dije se në artet figurative ishin vërejtur ndikime të huaja, mungesë e thellimit në përmbajtje, raportet e deformuara midis traditës dhe novatorizmit, zbehja e realizmit në trajtimin e tablove të mëdha, zotërimi i soditjes në raport me thellimin në brendi, ide e domethënie etj.⁴³ Në këtë raportim, bie në sy hapësira e gjerë që u kushtohet disa koncepteve “liberale” të kritikut Andon Kuqali të shfaqura në artikujt e tij, ku vihet re tendenca e tij për një “luftë të pamëshirshme konservatorizmit, natyralizmit, letrarizmit, anakronizmit dhe minimizim të rrezikut liberal, të tendencave të huaja, pra, tendenciozitet në luftë kundër rutinës konservatore dhe zbutja e këtij qëndrimi parimor në luftë kundër shfaqjeve të huaja”.⁴⁴ K. Buza ka cituar edhe ide e mendime që e reflektojnë qëndrimin e kritikut A. Kuqali ndaj

⁴¹ *Po aty*, fl. 23-24. Informacion i Ksenofon Dilos mbi luftën kundër ndikimeve të huaja në artet figurative.

⁴² *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 296, fl. 11-15. Relacion i Ksenofon Dilos “Mbi grafikën e librit dhe luftën kundër ndikimeve të huaja”, 1973.

⁴³ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 302, fl. 18-21. Raport i Kujtim Buzës me titull “Disa probleme të arteve figurative në dritën e fjalimeve të shokut Enver”, Tiranë, më 19 prill 1973.

⁴⁴ *Po aty*, fl. 2.

arteve figurative “duke luftuar kundër fenomeneve të jashtme demonstrative si dhe kundër skematizmit dhe kuptimit vulgar anekdotik të subjektit”.⁴⁵ Po kështu, ai citon edhe një mendim kritik e të guximshëm të A. Kuqalit për kohën, i cili shkruante: “Një kuptim dogmatik i artit dhe i rolit të tij si rrjedhim i koncepteve burokratike e ka kufizuar ndonjëherë tematikën dhe zhvillimin e disa gjinive... Për sa i përket temave janë inkurajuar dhe përkrahur në radhë të parë, ato me karakter përfaqësues e zyrtar. Në këtë mënyrë janë formuar skema, është kufizuar këndi i vështrimit”.⁴⁶

5.

Po i njëjti parashtrim e arsyetim vijon edhe në nyjen kushtuar letërsisë, ku flitet për disa krijime në fushën e poezisë dhe të prozës, të cilat vlerësoheshin me gabime, shqetësime të ngushta individuale, tema të “vogla” dhe intime pa frymëmarrje sociale dhe të paangazhuara ideologjikisht. Pati një rendje të theksuar pas temës së dashurisë. Në prozë, – shkruhej më tej në raport, – krijimtaria u përqendrua në ndarjet e lehta burrë-grua, me dashurinë e shkëputur nga jeta etj. Në tregimin “Fushata” të Sabri Godos u vu re prirja për deheroizimin në pasqyrimin e Luftës Nacionalçlirimtare, ku sundon paniku, dëshpërimi, çorganizimi. Tri vepra të Zydi Moravës ishin vlerësuar të pabotueshme, romani “E diela nuk është larg” i Dhimitër Xhuvanit kishte shfaqje të nxirjes së realitetit, romani “Shënimet e shkruara natën” i Sotir Andonit nuk e vinte luftën në tonet optimiste e revolucionare, vepra “Vdekja e psalltit” e Spiro Gjirkondit shfaqte mëshirë për armikun, në poemën “Dielli dhe rrëketë” të Faslli Halitit kishte influenca të qarta të artit revizionist. Disa autorë ranë në prehrin e artit kozmopolit jashtë kohës dhe jashtë jetës shqiptare. Në poezi flitej për dashurinë universale, për një revolucion imagjinar, u la vargu tradicional, u kalua në abstragime dhe hermetizëm, çka u shpreh në mënyrë flagrante në librin poetik të Fatos Arapit “Më jepni një emër”, i cili u ndalua të botohej. Prirje të forta të hermetizmit kishte edhe libri poetik i Frederik Reshpjes “Në këtë qytet”, ku ndihej mania e formës. Sipas raportit “një ndikim negativ tek poetët tanë e sidomos tek të rinjtë ka ushtruar edhe poezia kosovare, e cila në përgjithësi vuante nga paqartësia, nga formalizmi dhe prirjet për t’u larguar nga perceptimi realist. Kështu p.sh. disa shfaqje të panteizmit

⁴⁵ *Po aty*, fl. 4.

⁴⁶ *Po aty*.

poetik në poezinë tonë ishin identike me ato që ndesheshin në vjershat e autorëve kosovarë”.⁴⁷

Pasi paraqiten edhe disa devijime, shtrembërime e manifestime të koncepteve të shtrembra e formave të huajtura nga kultura borgjezo-revizioniste në fushën e veprimtarive kulturore masive, raporti dedukton në mendimin se “presioni i ideologjisë borgjeze e revizioniste në letërsi dhe arte dhe të gjitha ndikimet e tyre që mundën të depërtojnë tek ne nëpërmjet mjeteve të propagandës dhe komunikimit social, në ekzistencën e luftës së klasave brenda vendit, u dhanë shkas edhe disa mendimeve e teorizimeve për të përligjur në një formë ose në një tjetër qëndrime liberale ndaj shfaqjeve të huaja në krijimtarinë letrare artistike, në interpretim dhe ekzekutim”.⁴⁸

Kritiku Dalan Shaplllo jep një panoramë mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve lidhur me ndikimet e huaja në gjininë letrare të tregimit.⁴⁹ Siç shihet, është po e njëjta logjikë vlerësuese që vepron kudo, si të thuash një përsëritje e disa ideve, mendimeve e qëndrimeve politike të shprehura më parë nga forumet e PPSH-së dhe fjalimet e Enver Hoxhës, të cilat riciklohen me ca fjalë të tjera, ose edhe me përsëritje të po të njëjtave konstatime. Në këtë diskutim pati një hapësirë të gjerë kritika ndaj dy tregimeve, “Provokacioni” i Ismail Kadaresë dhe “Fushata” e Sabri Godos. Edhe njëherë këtu u paraqit ideja lidhur me ndikimet e “humanizmit abstrakt”, “erotizmi i papërshtatshëm për letërsinë tonë”, “objektivizmi”, “mungesa e idealit”, “hermetizmi dhe errësimi i mendimit” etj.⁵⁰ Interesante është të pohohet se Ismail Kadare nuk bëri autokritikë dhe u largua nga mbledhja, ndërsa Sabri Godo e pranoi kritikën pjesërisht duke kundërshtuar artikullin e F. Zeqos botuar në gazetën “Drita” mbi tregimin e tij “Fushata”.⁵¹ Shpesh për vepra të veçanta janë bërë edhe relacione dërguar Komitetit Qendror të PPSH-së, sikurse janë ato për romanin e Petro Markos “Niku i Martin Gjinit”,⁵²

⁴⁷ *Po aty*, fl. 23.

⁴⁸ *Po aty*, fl. 24.

⁴⁹ Shih *po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289. Informacion i Dalan Shaplllos mbi diskutimin e zhvilluar në Lidhjen e Shkrimtarëve dhe Artistëve lidhur me ndikimet e huaja në gjininë letrare të tregimit.

⁵⁰ *Po aty*.

⁵¹ *Po aty*.

⁵² *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 287, fl. 18-22.

drama “Historia e një vajze” e Kleanthi Dushës,⁵³ drama “Historia e një nate” e Minush Jeros⁵⁴ etj.

6.

Një tjetër problem, që lidhet me kontrollin partiak të krijimtarisë letrare artistike, ishte funksionimi edhe më i rreptë i hallkave të miratimit, pasuar nga masat shtrënguese, duke e bërë zinxhirin e administrimit dhe vetë procesin edhe më të vrazhdë. Kjo u reflektua te syçelja ideologjike për dramat që do të viheshin në skenë, librat që do të botoheshin, ekspozitat e arteve figurative që do të çelleshin, koncertet muzikore që do të jepeshin etj. Frika dhe përgjegjësia u rrit së tepërmi. Komisionet, këshillat artistikë, kolegjiomet letrare, recensimet, hallkat miratuese në forumet e partisë dhe hierarkinë e saj, në ato të pushtetit ekzekutiv, më tutje në mbledhjet e kolektivave krijuese, diskutimet dhe marrja e “mendimit të popullit” etj., u rimodeluan dhe u përforcuan si forma të kontrollit të shumëfishtë ndaj krijimtarisë, shkrimtarëve e artistëve. Kjo e futi letërsinë, artin, kulturën, botimet, shtypin në një darë të fortë me filtra të shumtë, një censurë dhe autocensurë të rreptë. Për çdo institucion dhe fushë arti u dhanë edhe udhëzimet e rregullat përkatëse: për botimet, për Kinostudion, për Teatrin e Operës dhe Baletit, për Radio-Televizionin, për teatrot, për estradat, për ekspozitat e arteve figurative dhe simbolet përkujtimore, për shtypin e përditshëm periodik.⁵⁵ Masa të tilla u reflektuan menjëherë në jetën artistike e kulturore të vendit.⁵⁶

7.

Problem i rëndësishëm dhe me ndjeshmëri të mprehtë sociale në formimin e njerëzve dhe të shijeve që botimi i librave të shkrimtarëve të njohur nga letërsia botërore. Ndonëse ka qenë një çështje e shtrirë në kohë, problemi mori teh të mprehtë pikërisht në fushatën e egër që u

⁵³ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289.

⁵⁴ *Shih po aty*. Informacion i shkruar nga Miho Gjini.

⁵⁵ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 293, fl. 32-40. Raport i zëvendëskryetarit të Këshillit të Ministrave, Xhafer Spahiu dhe sekretarit të Komitetit Qendror të PPSH-së, Ramiz Alia: “Orientime të Komitetit Qendror të PPSH dhe Këshillit të Ministrave për forcimin e kontrollit paraprak të krijimtarisë letraro-artistike”, Tiranë, më 6 dhjetor 1973.

⁵⁶ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 289, fl. 46-51. Informacion i zëvendësministrit Mantho Bala mbi disa vepra dramatike me shqetësime ideore, të cilat u parandaluan të vihen në skenë nga teatrot tona.

ndërmor ndaj çdo të ashtuquajture “shfaqje të kulturës borgjeze perëndimore”. U ndaluan shumë tituj librash nga shkrimtarët e mirënjohur të botës. Në studimin e komisionit të kulturës në Komitetin Qendror të PPSH-së të vitit 1969 është dhënë gjendja dhe kriteret themelore për botimet në fushën e letërsisë së huaj. Të bën përshtypje aty ngushtësia e vështrimit vlerësues dhe selektimi i rreptë mbi kriteret mirëfilli politike e ideologjike, që dëshmonin një vetëdije të ngurtë izolacioniste.⁵⁷ Po kjo politikë kufizuese dhe diskriminuese në fushën e botimeve të letërsisë botërore shfaqet edhe në vitin 1973, pas fjalimeve të Enver Hoxhës në fillimin e këtij viti.⁵⁸ Në një raport të Komitetit Qendror për botimet konsiderohet qëndrim liberal porositja pa kriteret ideologjike e librit të huaj, ku, ndër të tjera, përmenden autorë eminentë të letërsisë dhe mendimit botëror, si Prusti, Sartri, Sagani, Kafka, Solxhenicini, sikurse tituj të shumënjohur nga vepra të quajtura moderniste e dekadente. Kjo konsiderohej e gabuar.⁵⁹

Puna me botimet e librave nga autorët shqiptarë dhe autorët e huaj, shihet qartë në raportin e komisionit për letërsinë dhe artet në Komitetin Qendror të PPSH-së, firmosur nga Ali Abdihoxha, i datës 13 prill 1973. Në gjithë frymën e tij zotëron qëndrimi kritik ndaj disa botimeve, si: libri “Zëra nga burime të nxehta” të Sabri Godos, romani “E diela nuk është larg” e Dhimitër Xhuvanit, “Hapësirë në dashuri” e Kiço Blushit, vëllimi poetik “Stinë pas stine” e Viktor Qurkut, “Më jepni një emër” e Fatos Arapit, “Në këtë qytet” e Frederik Reshpjes; ose libra të tjerë si “Ylberi”, “Pas shtrëngatës”, “Buzë dashurisë”, “Germa dashurie” etj.⁶⁰

8.

Veprimtaria demaskuese e linçuese që u ndërmor nga regjimi komunist ndaj krijuesve shqiptarë, të cilët kishin prirje dhe frymëzime liberale, u pasua me një fushatë të ashpër kritikash në shtypin e kohës

⁵⁷ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1969, D. 3, fl. 174-287. “Studim i komisionit të kulturës në Komitetin Qendror të PPSH-së mbi gjendjen dhe kriteret themelore për botimet në fushën e letërsisë origjinale dhe të huaj”, nënshkruar për grupin e studimit nga Ali Abdihoxha.

⁵⁸ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1973, D. 962, fl. 1-9.

⁵⁹ *Po aty*, fl. 7.

⁶⁰ *Po aty*, F. 14/AP-Str., V. 1969, D. 3, fl. 174-287. “Studim i komisionit të kulturës në Komitetin Qendror të PPSH-së mbi gjendjen dhe kriteret themelore për botimet në fushën e letërsisë origjinale dhe të huaj”, nënshkruar për grupin e studimit nga Ali Abdihoxha.

dhe më pas me një sërë botimesh në fushën e mendimit estetik⁶¹ e të kritikës letrare artistike, ku merreshin në shqyrtim tezat e hedhura nga Enver Hoxha dhe citoheshin e ricitoheshin slogane të shkëputura nga veprat e tij dhe fjala e mbajtur në Plenumin IV.⁶² Këto botime në shumicën e rasteve patën karakterin e një shoshitjeje, selektimim vlerësimi dhe kritike të rreptë ndaj ideve, veprave dhe autorëve të ndryshëm. Qëndrimet partiake këmbëngulën fort për pastërtinë ideologjike marksiste-leniniste të brendisë së kulturës, artit dhe letërsisë së realizmit socialist,⁶³ partishmërinë proletare si parimi kryesor i realizmit socialist,⁶⁴ raportin e jetës me krijimtarinë gjegjësisht të koncepteve ideologjike të PPSH-së,⁶⁵ e vërteta jetësore dhe e vërteta artistike, individualizimi i figurës përmes veprimit,⁶⁶ raportin e traditës me novatorizmin, pohimit dhe mohimit, kuptimin e heroit pozitiv,⁶⁷ karakterin kombëtar në letërsi dhe arte.⁶⁸ Për të ndërtuar një metodologji vlerësimi për letërsinë dhe artet e realizmit socialist duke u dhënë atyre

⁶¹ Alfred Uçi, *Probleme të estetikës* (Tiranë: Naim Frashëri, 1976), 89-130, 141-184, 205-242 (Në këtë libër shqyrtoheshin raportet e artit të realizmit socialist me ideologjinë marksiste, metoda e realizmit socialist, të kuptuarit e mendimit kritik dhe teorik, modernizmi si shprehje e degjenerimit të kulturës artistike borgjeze e revizioniste, modernizmi si ndërgjegje mitologjizuese etj.).

⁶² Raqi Madhi, *Lufta e klasave në letërsi e arte në vendin tonë* (Tiranë: 8 Nëntori, 1984), 40-173 (Kreu I: Thellimi i revolucionit ideologjik e kulturor dhe zhvillimi i luftës së klasave në letërsi e arte; Kreu II: Thellimi i luftës së klasave në letërsi e arte. Shkatërrimi i grupit armiqësor të F. Paçramit e T. Lubonjës; Kreu III: Forcimi ideoestetik i letërsisë e i arteve bëhet nëpërmjet luftës së klasave).

⁶³ Tefik Çausi, *Për mendimin estetik të PPSH* (Tiranë: 8 Nëntori, 1983), 43-71, 98-117, 123-153. Autori shqyrton, ndër të tjera, fizionominë e artit të revolucionit, tiparet e artistit revolucionar, forcimin e bazave ideologjike të tij, konsolidimin e metodës së realizmit socialist, edukimin dhe riedukimin e krijuesve, forcimin e militantizmit në arte si edhe tema të tjera aktuale, si partishmëria, botëkuptimi, talenti, pastërtia ideologjike, udhëheqja e partisë si domosdoshmëri objektive për zhvillimin e artit socialist, ideologjia marksiste-leniniste dhe arti i huaj, arti si objekt dhe subjekt i luftës së klasave, natyra krijuese e metodës së realizmit socialist.

⁶⁴ Adriatik Kallulli, *Mbi partishmërinë proletare në letërsi dhe art* (Tiranë: 8 Nëntori, 1978).

⁶⁵ Dritëro Agolli, *Jeta në letërsi. Artikuj dhe studime* (Tiranë: Naim Frashëri, 1987), 5-42. 67-81.

⁶⁶ Xhezair Abazi, *Jeta dhe procesi letrar* (Tiranë: Naim Frashëri, 1984), 5-52, 100-120, 162-170.

⁶⁷ Adriatik Kallulli, *Në frontin e letërsisë* (Tiranë: Naim Frashëri, 1974), 69-133.

⁶⁸ Koço Bihiku, *Letërsia dhe koha, studime* (Tiranë: Naim Frashëri, 1982), 5-57, 84-101.

një teori, si të thuash, “origjinale shqiptare”, mbështetur kryesisht në idetë e Enver Hoxhës, u botuan edhe tekste – manualë teorikë në fushën e estetikës.⁶⁹ Kritika e asaj kohe luajti rolin e një censure të rreptë për frenimin e prirjeve liberalizuese dhe të risive që mund të shfaqeshin në këtë fushë.⁷⁰ U ndalua çdo mendim, çdo veprim e çdo tendencë, e cila mund të sillte në arenën e ideve dhe sjelljeve të shoqërisë dëshirën për ndryshim. Ky plenum famëkeq pati pasoja shumë të rënda, të cilat u shtrinë në një periudhë mbi dhjetëvjeçare, gjer në vitet e fundit të jetës së Enver Hoxhës dhe vdekjen e tij më 1985.

Nga gjithë të dhënat e sjella falë raportimeve, informacioneve, mbledhjeve të institucioneve partiake e shtetërore mbi ndikimet e huaja në kulturë, letërsi dhe arte, vija e ashpër, intolerante, ndëshkuese dhe ekstremiste e PPSH-së shihet ngado. Klima e frikës, terrorit, goditjes së vrazhdë, e cila më pas do të vijonte me ndëshkime, largime nga puna, internime në rrethet dhe fshatrat e largëta, burgosje të jo pak artistëve, ritheksoi ashpërsinë e regjimit, karakterin konservator të tij, vetëmbylljen, dhunën, mbytjen e çdo nisme liberalizuese dhe modernizuese të kulturës dhe arteve brenda vijave të kuqe të realizmit socialist, primeve dhe ideologjisë komuniste në shfaqjet më dogmatike të tyre, të cilat vinin drejtpërdrejt nga lideri i PPSH-së, Enver Hoxha, me raprezaljet e njëpasnjëshme që ai do të ndërmernte gjatë gjithë viteve '70 e thuaje gjer në vdekjen e tij.

Përfundime

Cila ishte në fakt, arsyeja e vërtetë përse pikërisht në vitin 1973 u godit kaq ashpër kultura, letërsia dhe artet, duke gjetur, fabrikuar e shpallur shumë armiq të “rrezikshëm”, që kërkonin të devijonin kursin politik të PPSH-së drejt një politike më liberale e më tolerante?

Kur Hamza Koçiu i tha Todit vërejtjet e tij për dramën “Njollat e murrme”, Todi i tha: “Artisti i madh i shërben edhe borgjezisë, edhe revolucionit, dhe solli si shembull Tolstoin e Balzakun, domethënë që

⁶⁹ Alfred Uçi, *Estetika, jeta, arti* (Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Politik, 1973) dhe Alfred Uçi, *Estetika*, vëll. I, II, III (Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar, 1989).

⁷⁰ Razi Brahimi, *Duke ndjekur procesin letrar* (Tiranë: Naim Frashëri, 1989), 30-41, 94-109, 130-139, 178-186. (ku trajtohen probleme nën optikën e Plenumit IV si Letërsia dhe artet – pasqyrë e luftës së klasave, heroi i ri dhe karakteri veprues i letërsisë, thelbi reaksionar i teorive çheroizuese, realizmi socialist si metodë artistike novatore, brendia socialiste e letërsisë dhe e artit etj.).

artisti qëndron mbi klasat”. Sigurisht, kjo linjë arsyetimi u konsiderua e papranueshme, ndonëse në thelb ishte e njëjtë me atë të Stalinit, i cili gati 40 vjet më parë, si rrallëherë, i doli në mbrojtje një shkrimtari të madh si Bulgakovi, vazhdimisht i përndjekur dhe i kërcënuar nga burokratët dhe kritikët më fanatikë e servilë të sistemit. Por kohët dhe nevojat e diktatorëve janë “kapriçoze“. Në rastin shqiptar, kësaj “gjuetie“ iu shkua deri në fund dhe për disa pasojat ishin fatale.

Pra arsyet, më së pari, gjenden brenda fenomenit dhe karakterit të regjimit dogmatik e stalinist të PPSH-së, i cili herë pas here prodhonte enkas “armiqtë e brendshëm”, gjithmonë në kombinim me “armiqtë e jashtëm” (të cilët qenë, më së shumti, vendet e Europës Perëndimore dhe ato të hapësirës euroatlantike). Por një arsye tjetër, siç u provua më tutje, ishte frika dhe paranoja e diktatorit shqiptar ndaj kundërshtarëve të mundshëm politikë. Për këtë shkak, ai ndërmori një sërë masash për spastrimin dhe ndëshkimin e tyre, çka rezultoi me krijimin e një klime terrori dhe autarkie të plotë. Pas përjashtimit nga forumet e larta partiake të Fadil Paçramit dhe Todi Lubonjës, më tej goditja vijoi te Ministria e Arsimit, Ministria e Mbrojtjes, Ministria e Brendshme, Ministria e Ekonomisë dhe e Energjetikës, sektori minerar, nafta, vetëvrasja e Kryeministrit të vendit Mehmet Shehu, pushkatimi i Kadri Hazbiut, Feçor Shehut etj.

Burime dhe bibliografi:

Arkiva:

Arkivi Qendror Shtetëror i Republikës së Shqipërisë (AQSH)

Literaturë historiografike:

Abazi, Xhezair. *Jeta dhe procesi letrar*. Tiranë: Naim Frashëri, 1984.

Agolli, Dritëro. *Jeta në letërsi. Artikuj dhe studime*. Tiranë: Naim Frashëri, 1987.

Bihiku, Koço. *Letërsia dhe koha, studime*. Tiranë: Naim Frashëri, 1982.

Brahimi, Razi. *Duke ndjekur procesin letrar*. Tiranë: Naim Frashëri, 1989.

Çaushti, Tefik. *Për mendimin estetik të PPSH*. Tiranë: 8 Nëntori, 1983.

Indoktrinimi komunist përmes kulturës, letërsisë dhe artit (Dokumente historike), vëll. II (1969-1973). Përgatitën për botim Beqir Meta,

- Afrim Krasniqi, Hasan Bello, Instituti i Historisë dhe Fondacioni Konrad Adenauer. Tiranë: Emal, 2019.
- Kallulli, Adriatik. *Mbi partishmërinë proletare në letërsi dhe art*. Tiranë: 8 Nëntori, 1978.
- Kallulli, Adriatik. *Në frontin e letërsisë*. Tiranë: Naim Frashëri, 1974.
- Madhi, Raqi. *Lufta e klasave në letërsi e arte në vendin tonë*. Tiranë: 8 Nëntori, 1984.
- PPSH, Dokumenta kryesore*, vëll. VI (1971-1975). Tiranë: 8 Nëntori, 1978.
- Uçi, Alfred. *Eстетика, jeta, arti*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Politik, 1973.
- Uçi, Alfred. *Eстетика*, vëll. I, II, III. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar, 1989.
- Uçi, Alfred. *Probleme të estetikës*. Tiranë: Naim Frashëri, 1976.

ERJON PAPAGJONI

Institute of History / Academy of Sciences of Albania
 “COUP”, IN LITERATURE, ARTS AND CULTURE IN 1973

S u m m a r y

At the beginning of the 70s of the last century in Albanian society, especially among young people, the need for change and openness to the Western world, to its culture and art, as well as to the joy of life was felt more and more. This trend was considered dangerous by the communist leadership and its leader Enver Hoxha. For this reason, culture, literature and arts were penalized. As powerful influencing factors in people, extensive action was taken against them to strike at their natural tendencies to modernize. The decisions of the 4th plenum of the APS 1973 resulted in fact as a reprisal against artists, writers, creators, who were criticized, insulted, publicly humiliated and some of them were exiled and imprisoned. The purpose and political content of this plenum consisted in suppressing every tendency and manifestation of liberalism and so-called "foreign influences" in literature, arts and culture. When Enver Hoxha condemned the 11th Song Festival on Radio and Television at the beginning of 1973, numerous meetings and analyzes followed in the party forums in the months of January-June 1973, to reach the decisions of the IV Plenum, held on 26-27 June 1973. The unmasking and lynching activity undertaken by the communist regime was part of the extremism of the oppressive, intimidating, divisive policy towards Albanian creators with liberal tendencies and inspirations. The numerous publications that followed after this plenum assumed the character of a strict analysis and selection. The official critical thought of the time increased control over all published books, theatrical

performances, films, musical creations, stage performances, etc. The reason why culture, literature and arts were hit was the fact that they were strongly influencing the general Albanian public. Their humanistic, emancipatory spirit was openly manifested in the need for more freedom of thought, for the cultivation of advanced aesthetic and artistic tastes, for the provision of a more beautiful and modern lifestyle, for tastes and affections towards the West, etc. The communist regime took strict measures, which resulted in the creation of a climate of terror. This blow to culture, literature and the arts was the ominous beginning of the retaliation that would follow in all areas for the asphyxiation of any pro-Western liberal tendencies.

